

UDK BROJEVI: 72.01:316.75

ID BROJ: 204309516

Aleksandar Kadijević

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

DRŽAVNI ARHITEKTA – POSLUŠNIK ILI STVARALAC ?

Apstrakt:

Usled sve uočljivijeg slabljenja terminološke discipline, osim primerenih, savremenom arhitektonskom historiografijom provejavaju i pojedini pejorativni izrazi preuzeti iz najšire komunikacijske zbilje kojima se određene pojave osporavaju sa moralno-civilizacijskog stanovišta. Među najrasprostranjenijim kritičkim kvalifikativima koji su se postepeno ustalili, izdvaja se sintagma *državni arhitekta*. Uspostavljena kao instrument nenaklonjene kritike, graditelje iz državnog aparata prikazuje kao povlašćene i servilne, čime se minimizira njihova stvaralačka autonomnost.

Ključne reči: arhitekta, država, poslušnik, stvaralac, Srbija

Ovaj rad nastao je u okviru projekta
“Srpska umetnost 20. veka: nacionalno i Evropa”
Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 177013)

Usled sve uočljivijeg slabljenja terminološke discipline, osim primerenih, savremenom arhitektonskom historiografijom provejavaju i pojedini pejorativni izrazi preuzeti iz najšire komunikacijske zbilje kojima se određene pojave osporavaju sa moralno-civilizacijskog stanovišta. Među najrasprostranjenijim kritičkim kvalifikativima koji se postepeno ustalili, izdvaja se sintagma *državni arhitekta*. Uspostavljena kao instrument nenaklonjene kritike, graditelje iz državnog aparata prikazuje kao povlašćene i servilne, čime se minimizira njihova stvaralačka autonomnost.¹

Privilegovanost državnih arhitekata ogledase u njihovom monopolističkom položaju unutar oficijelnih nadležstva, koja rezultira hiperprodukcijom kvalitativno neujednačenih materijalizacija, a delom i u netransparentnoj proceduri postavljenja na duži vremenski rok. Servilnost im se pripisuje zbog nekritičkog prihvatanja najrazličitijih zadataka osmišljenih po ukusu vlasti, konceptijski zaostalih za tekovinama inovativne arhitekture.

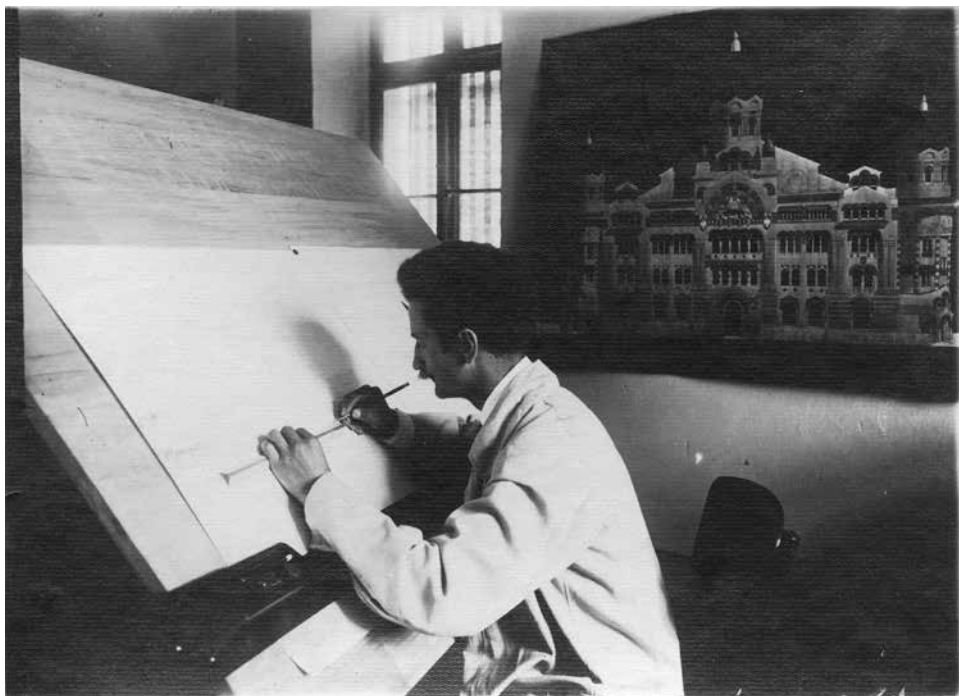
Podstaknuti borbenom retorikom predvodnika međunarodne avangarde, modernistički nastrojani historiografi su sintagmom *državni arhitekta* potkopavali autoritet konzervativnih ustanova ne primenjujući je na period u kom se moderni pokret i sam etatizovao.² Međutim, novije postmoderne strategije tumačenja, bazirane na doslednijem hermeneutičkom distanciranju,³ fenomen državnog arhitekta od Imhotepa do Špera sagledavaju objektivnije u širem civilizacijskom kontekstu. Umesto apriorne kritike institucionalnog položaja državnih projektanata, pre podstiču merenja njihovih stručnih doprinosa, razdvajajući „poslušnike“ od „stvaralaca“.⁴

Uprkos pojavi nepristrasnih tumačenja, pejorativno značenje sintagme *državni arhitekta* i dalje preovlađuje u stručnim raspravama. Manjina pisaca je koristi informativno da označi socijalni status određenog projektanta, dok je većina upražnjava kao aksiološki kvalifikativ sa negativnim konotacijama. Prvo značenje je objektivnije, jer arhitekta iz državnog sistema tretira kao društveno odgovorne stvaraoce, za razliku od drugog koje ih bez izuzetka svodi na poslušne činovnike.

Arhitekti i država

Veza arhitekata sa državnim institucijama se u svakom društvu uspostavlja kao neizbežna i slojevita. Može rezultirati konkretnim plodovima i uzajamnim pogodnostima, ili se svesti na minimum obavezujućih spona. Počev od školovanja, sticanja stručnih titula, poslova i nagrada, arhitekta je čvrsto vezan za državu u kojoj se formirao. Osim što normativno uređuje celokupan graditeljski ambijent, država i materijalno podstiče njegovo kontinuirano funkcionisanje.

Radeći u državnim nadležstvima, odabrani arhitekti postupno unapređuju svoj status, stižu reference i finansijske nadoknade, dok samostalni projektanti to ostvaruju nezavisno. Kao građani, u uslovima ratnog stanja i arhitekti se uključuju u državne vojne formacije u kojima često doprinose i kao stručnjaci. Mogu se

MOMIR KORUNOVIĆ (1883-1969)

svojevoljno angažovati kao partijski funkcioneri i izabrani narodni poslanici, postati gradonačelnici, gradski arhitekti ili rukovodioci uticajnih stručnih tela.

Dok god budu postojale države, postojaće i podela na državne i privatne arhitekthe. Izjednačavanje njihovih radnih uslova nije realno zbog korenito drugačijih načina finansiranja i kontrolisanja, ali i nejednakog stepena društvene odgovornosti.

Arhitekta poslušnik

Jednostranim poimanjem državnog arhitekthe kao bezličnog *poslušnika*, prenaplašava se njihova podređenost višim instancama koje im kontinuirano prosleđuju dnevne zadatke. Pripisuju im se podanički mentalitet i pasivno istrajavanje na konzervativnim projektantskim metodama, popularnih u vladajućim krugovima. Oспорavaju se i kao favoriti moćnih državnih investitora, „nedodirljivi“ kabinetski stručnjaci nespremni za javne konkursne utakmice. Položajem u državnoj hijerarhiji tumači se njihova zamašna produktivnost, a prenebregava značaj ostvarenih dela. Takve primedbe poslovično iznose surevnjivi savremenici, ophrvani konkurentskim animozitetima, kao i jednostrani istoriografi, nespremni da minule pojave kontekstualizuju ravnopravno, a danas i kritičari državnog monopolizma iz nevladinog sektora. Olako se zaboravlja da nije nimalo jednostavno, a često ni moguće suprostaviti se diktatu moćnih naručilaca – autoritativnih vladara, verskih poglavara, ideološko-političkih cenzora, uticajnih tajkuna i njima naklonjenih političara.

VILJEM BAUMGARTEN I NIKOLAJ KRASNOV,
UPRAVNI CENTAR JUGOSLOVENSKE PRESTONICE (1930)

Kritika oficijelnih arhitekata delom proističe i iz rasprostranjenog nepoverenja javnosti prema državi kao instituciji koja se naročito u periodima krize osuđuje kao „birokratizovano leglo korupcije“. Ponekad se državni arhitekti iz političkog revanšizma moralno izjednačavaju sa svojim kompromitovanim političkim mentorima. Poput svrgnutih kraljeva, smenjenih predsednika vlada ili ministara, i oni se po automatizmu kritikuju kao nosioci retrogradnih procesa.⁵

Arhitekta stvaralac

Poimanje državnog arhitekta kao odgovornog *stvaraoca* zaposlenog u specijalizovanim tehničkim odeljenjima centralizovane vlasti, regionalnim ili opštinskim službama, znatnije odgovara istorijskom stanju činjenica, budući da se većina projekatata maksimalno angažovala na dodeljenim zadacima. Zaposleni na neodređeno vreme ili privremeno po ugovoru, predstavljaju su zavidnu stručnu snagu svake države koja ih je izabrala, a pre toga školovala i podsticala. U piramidalnoj hijerarhiji oficijelnog aparata, najznačajnija uloga je vekovima pripadala graditeljima zaposlenim pri dvoru ili drugim centrima političke i verske moći,⁶ dok je sa demokratizacijom društvenih odnosa i odvajanjem arhitektonске struke od inženjerstva krajem 19. veka došlo do slojevitije diferencijacije zadataka poveravanih državnim arhitektima.

Specijalizacija državnih kadrova se konstantno raslojavala, uprkos primedbama da su njome obuhvatani samo prosečni i politički podobni

stručnjaci. Koncentrisani na dnevne zadatke, uglavnom ravnodušni prema javnim prozivkama, državni arhitekti su delili sudbinu vladajuće administracije, bivali unapređivani ili smenjivani, a sa istorijske distance i izjednačavani sa režimima kojima su služili.

Posle dugotrajne dominacije privilegovanih dvorskih arhitekata (vekovima angažovanih u apsolutističkim ili parlamentarnim monarhijama), ulogu vodećih državnih graditelja u 20.stoleću su preuzeli načelnici, inspektori i projektanti različitih ministarstava, kao i poslenici tehničkih odeljenja republika, pokrajina, srezova i opština. Tom korpusu pripadaju i arhitekti iz specijalizovanih državnih projektantskih preduzeća, akademskih i konzervatorskih ustanova.

U istorijskoj hijerarhiji državnih graditelja od renesanse naovamo veliki značaj ima i titula gradskog arhitekta.⁷ Za razliku od minulih epoha u kojima je stručni autoritet odabranih ličnosti za tu funkciju predstavljao presudan uslov, danas se u mnogim sredinama preferira lojalnost političkim partijama i njihovim liderima.

Iako oslobođeni neposrednog uticaja dnevne politike, nastavnici državnih arhitektonskih fakulteta tradicionalno sprovode programe koje usvajaju prosvetne komisije. Za njih se može reći da pre nominalno i institucionalno umesto suštinski zavise od volje vladajućih izvanstručnih organa.

Redovnijih (ali limitiranih) prihoda od samostalnog ovlašćenog graditelja (arhitekta, preduzimača, građevinskog inženjera), projektant iz državnog sektora nije podjednako autonoman, jer ispunjava ciljeve zvanične kulturne politike. Tek najodlučniji među njima se uspešno opiru rasprostranjenom političkom voluntarizmu, ne dozvoljavajući da se fundamentalna stručna načela zloupotrebe u propagandne ili militantne svrhe.

Osim programski najsloženijih, državni arhitekta izvršava i mnoštvo rutinskih zadataka, za razliku od projekatara iz privatne sfere, vođenih zahtevima slobodnog tržišta i nesputanim umetničkim predilekcijama. To ne znači da u radu državnog arhitekta nema stvaralačkog nadahnuća i socijalne odgovornosti. Štaviše, oni na najvišim funkcijama su u laskavoj poziciji da kreiraju koncepcije oficijelnog državnog stila, znatnije menjaju poretke u prostoru i podižu zdanja od opšteg interesa.

Hiperprodukcija objekata od strane arhitekata iz državnih biroa je česta pojava, jer im se projektni zadaci dodeljuju kontinuirano (na nedeljnom ili mesečnom nivou), zbog čega u karijeri nemaju „praznog hoda“, što potvrđuju biografije plodnih graditelja zaposlenih u oficijelnim nadležstvima. Međutim, zbog obilja dodeljenih zadataka i kratkog roka za njihovo izvršenje, državni arhitekta češće pribegava tipskim projektima od samostalnog, ne uspevajući uvek da održi kontinuitet originalnih rešenja.

Od staroegiptskog do savremenog doba uloga državnih arhitekata se višestruko menjala – jačala ili slabila u zavisnosti od značaja koja im je dodeljivan.

NIKOLAJ PETROVIČ KRASNOV (1864-1939)

Statusni i kreativni vrhunac dosegli su u renesansnoj i baroknoj epohi, dok je njihov potencijal u razdoblju međuratnih totalitarnih režima ekstremno instrumentalizovan u propagandno-represivne svrhe. U eri visokog modernizma i postmodernizma njihova pozicija je postala demokratičnija, iako su ih kvalitativno potisnuli preduzimljivi arhitekti iz privatnog sektora.

Sa razvojem struke i kompetentnost državnih arhitekata se specijalistički obogaćivala. Prvobitne darovite autodidakte vremenom su zamenili školovani profesionalci, a danas i tehnološki visoko obučeni eksperti. U razdoblju savremene neoliberalne globalizacije,⁸ karakteristične po uniformnosti i komercijalizmu stila, uticaj država na polju arhitekture slabi pred inicijativom ambicioznih gradskih uprava koje u sadejstvu sa moćnim multinacionalnim kompanijama preferiraju „brendirane“ biroe. Uz najprestižnije brendove, u svakoj sredini su se oformili i prepoznatljivi državni „favoriti“, nezaobilazni pri implementaciji svih krupnijih investicionih poduhvata. Oni predstavljaju novu, povlašćenu generaciju državnih arhitekata koja nominalno pripada privatnom sektoru, a većinu poslova ostvaruje u javnom.

Perspektive korišćenja sintagme

Budući da se sintagma *državni arhitekta* prevashodno ustalila kao pejorativni, umesto tehničko-analitički termin, njome se jednostrano tumači istorijski karakter razmatranih pojava. Iako zvučna i restriktivna, tehnički je neupotrebljiva pri vrednovanju slučajeva iz različitih epoha, regija i društvenih uređenja. Jer povesne činjenice potvrđuju da nisu svi državni arhitekti bili pasivni politički poslušnici, niti da su njihovi savremenici iz „slobodne“ esnafske sfere bili uvek umetnički i etički superiorniji. Iako je u periodima totalitarizma državna

V. ANDROSOV - J. PIČMAN, PALATA POŠTANSKE ŠTEDIONICE, BEOGRAD 1938.

uprava favorizovala lojalne kadrove, iskustva pokazuju da ni tada nisu zaobilazeni najsposobniji stvaraoci.

Početak 21. veka nije primereno diskvalifikovati generacije graditelja pejorativnim sintagmama, već bi njihov učinak trebalo ocenjivati objektivnije, u skladu sa principom nepristrasne istorijske distance. Olako se zaboravlja da stepen nečije emancipovanosti nije presudno determinisan položajem u stručnoj hijerarhiji. Otud ni kritiku rada državnih arhitekata ne bi trebalo bazirati na procenama njihove institucionalne pozicioniranosti, već na merljivim stvaralačkim rezultatima.

Ne bi trebalo osuđivati generacije arhitekata što su talenat i trud podredili interesima države, zadovoljavajući lične, ali i šire društvene interese. Ukoliko nisu učestvovali u represiji prema sopstvenom i drugim narodima ili se kompromitovali malverzacijama, njihovi civilizacijski doprinosi se ne smeju zanemariti. U njihovom radu je, osim niza statusnih pogodnosti, uvek bila prisutna i velika društvena odgovornost. Usled naglašene javnosti rada, njihov umetnički rizik je često bio veći od rizika savremenika koji su delovali unutar manje transparentnih privatnih investicionih tokova.

Uloga državnih arhitekata u Srbiji (19–21. vek)

Istoriografska istraživanja potvrđuju da je u srpskom graditeljstvu novijeg doba uloga državnih arhitekata bila ključna u svim relevantnim oblastima – projektovanju, građenju, urbanizmu, teoriji, kritici, istoriografiji, univerzitetskoj nastavi i spomeničkoj zaštiti.⁹ Sve do aktuelnog tranziciono-globalističkog razdoblja, u kome su se od nekadašnjih tvoraca bolje sredine arhitekti masovno sveli na

pragmatične dezideologizovane biznismene, projektanti iz državnih ustanova su emancipatorski predvodili razvoj struke. Počev od vladavine Kneza Miloša, preko perioda u kome je Knez Mihailo Obrenović postavio osnove modernog Beograda, zatim arhitektonski prosperitetnih razdoblja Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS-Jugoslavije, kao i u pojedinim decenijama nakon Drugog svetskog rata, država je planski regrutovala najsposobnije domaće kadrove. Deo najdarovitijih je upućivala i na usavršavanje u inostranstvo,¹⁰ povremeno angažujući gostujuće eksperte (srednjoevropski inženjeri u Srbiji 19.veka, svestrani ruski emigranti od 1918. do 1914. god., hrvatski arhitekti posle 1945.god.).¹¹ Biografije Hadži Nikole Živkovića, Franca Jankea, Jana Nevolea, Aleksandra Bugarskog, Jovana Ilkića, Svetozara Ivačkovića, Dušana Živanovića, Petra Popovića, Dragutina Đorđevića, Momira Korunovića, Viljema Baumgartena, Nikolaja Krasnova, Vasilija Androsova i ostalih istaknutih arhitekata novijeg doba pokazuju da je država umela da iskoristi potencijal koji su joj iz lojalnosti ili interesa oni stavljali na raspolaganje.¹²

Manji broj domaćih arhitekata je kratkotrajno kapitalizovao svoje učešće u oslobodilačkim ratovima i revolucijama, jer su stručna merila brzo potiskivala ideološko-patriotska. Bilo je i perioda kada su arhitekti iz državne službe paralelno radili za privatne investitore, sklapajući nelegalne sporazume sa samostalnim ovlašćenim kolegama koje su umesto njih potpisivali projekte.¹³

Etatiističko podržavanje i otuđenje arhitektonskog aparata od stvarnosti najeklatantnije se ispoljilo u periodima dogmatičnih političkih diktatura (1929-1934; 1945-1950), izazivajući kritike potonjih istoriografa.¹⁴ Dešavalo se i da anonimni urbanisti iz državnih biroa raspoređuju u prostoru tipski osmišljene objekte bez ikakve saradnje sa arhitektima koji su ih projektovali, kao i da se po diktatu centralističkih vlasti najudaljenijim krajevima zemlje nameću stilovi neprimereni tamošnjim uslovima.

Privatna praksa, začeta krajem 19.veka u Beogradu i Vojvodini, svoju kvalitativnu ekspanziju je doživela u periodu između dva svetska rata,¹⁵ a nastavak u novije vreme. Zbog opadanja građevinske aktivnosti i erozije opštih civilizacijskih vrednosti, današnji projektanti sve više zavise od državne inicijative. Prinudno se udružuju u krupne projektantske timove i uključuju u investicione cikluse, žrtvujući autorsku prepoznatljivost rada. Konačno, titula gradskog arhitekta, prvobitno dodeljivana najuglednijim domaćim autoritetima (Nikola Dobrović), vidno je devalvirana nekritičkim izborom poluanonimnih partijskih stručnjaka na tu funkciju.

Напомене:

- ¹ Videti: H.A.Millon-L.Noehlin (eds.), *Art and Architecture in the Service of Politics*, MIT Press, London 1979; A. Milenković, *Architectura – politica ultra*, Savez arhitekata Srbije, Beograd 1996; A. Kadijeviћ, *Терминологија српске архитектонске историографије: Појам “државног” архитекте*, Архитектура 102, Београд-Подгорица 2006, 12.
- ² P. Tourniokotis, *The Historiography of Modern Architecture*, MIT Press, Cambridge (Mass.) 1999; A. Kadijeviћ, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*, Грађевинска књига, Београд 2005.
- ³ F. Kričevac, *Повијесне distance i arhitektura*, De Re Aedificatoria, 1, Beograd, 1990, 33–41; A. Kadijeviћ, *Видови дистанцирања од појава током њиховог тумачења у архитектонској историографији*, Наслеђе X, Београд 2009, 235-253.
- ⁴ M. Traktenberg-I.Hajman, *Архитектура од преисторије до постмодернизма*, Грађевинска књига, Београд 2006; S. Kostof, *Архитекта – професија кроз историју*, Грађевинска књига, Београд 2007.
- ⁵ A. Stupar, *Volja za moć: Rekonstrukcijom do vladarske katarze*, DaNS 44, Novi Sad 2003, 47-48.
- ⁶ S. Maldini, *Gradski arhitekti*, u: Enciklopedija arhitekture, t.I, Slobodan Maldini, Beograd 2004, 435.
- ⁷ A. Stupar, *Grad globalizacije*, Orionart, Beograd 2009.
- ⁸ Najekstremniji izraz takvih detronizujućih simplifikacija predstavlja sintagma “režimski umetnik”.
- ⁹ Videti: З. Маневић (ред.), *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд 2008; Д. Ђурић Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Музеј града Београда, Београд 2009.
- ¹⁰ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Историјски институт, Београд 2003.
- ¹¹ В. Б. Шолаја, А. С. Магдић, *Инжењери у Књажевству/Краљевини Србији од 1834. године до завршетка Првог светског рата*, Заједница техничких факултета Универзитета у Београду, Музеј науке и технике, Лола институт, Београд 1994; М. Ђурђевић, А. Kadijević, *Russian Emigrant Architects in Yugoslavia (1918-1941)*, Centropa 2, New York 2001, 139-148.
- ¹² Z. Manević, *Архитектура између бизниса и културе*, Izgradnja 3, Beograd 1987, 35-36.
- ¹³ Б. Којић, *Друштвени услови развика архитектонске струке у Београду (1920-1940. године)*, САНУ, Београд 1978. Sklopljene u potpunoj tajnosti, најчешће bez сведока i pisanih tragova, takve nelegalne sporazume ni Beogradska inženjerska komora, nadležna za njihovo sankcionisanje, nije uspevala znatnije sa predupredi.
- ¹⁴ A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Građevinska knjiga, Beograd 2007; A. Kadijević, *О социјализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима*, Наслеђе IX, Београд 2008, 75-88.
- ¹⁵ Б. Којић, *nav.delo*.

(KATEGORIJA ČLANKA: NAUČNI ČLANAK – ORIGINALNI NAUČNI RAD)